

ȘERBAN PAPACOSTEA:

KAFFA ÉS MOLDVA AZ OSMÁN HÓDÍTÁSOK IRÁNYÁBAN

A Fekete-tenger gazdasági beépülése az oszmán birodalom egységébe több szakaszban zajlott le. Ezek a szakaszok a török Porta kezdeményezéseitől és az ezekre válaszó védekező ellentámadásoktól függtek.¹

Az első szakasz Konstantinápoly elfoglalásával kezdődött, miután a szultán azt kívánta, hogy a Fekete-tengeren és a hozzá kapcsolódó területeken ismerjék el a jogait és az itt lévő országok az engedelmeskedés jeleként küldjenek neki évi adót. A három éven át tartó török hadjáratok rákényszerítették Kaffát, Theodorót, Mangupot, Moldvát, Trapezuntot, Havasalföldet és Szinopét, hogy meghajoljanak a szultán előtt; mint „adó kötelesek” évről évre megküldjék a rájuk kirótt adót. A szultán, hogy legyőzze Kaffa ellenállását, 1454-ben egy nagy tengeri hadjáratot indított a város ellen és az ostrom alatt kellőképpen megmutatta a genovaiaknak az újabban kialakult török–tatar szövetség erejét. Kaffa látta helyzetét és a következő év kezdetétől hajlandó volt adót fizetni a szultánnak. Pár hónap múlva, a Porta sürgetésére Moldva is teljesítette a szultán követeléseit, s befizette az évi adót. Az új „adó kötelesek” ellenállása kikényszerítette a harc második szakaszát, amely a Fekete-tenger ellenőrzéséért folyt.

Ennek a harcnak a kiindulópontja a Fekete-tenger régióiban a török uralom elleni trapezunti felkelés volt, amely Perzsiának és területén létrejött államoknak utat nyitott a Fekete-tenger felé. Ez a felkelés fontos pont volt az oszmán birodalom és Uzun Hasszán türkmén államának az egymás elleni harcában. Uzun Hasszán vezetésével egy olyan török ellenes koalíció jött létre, amelyhez Trapezunt, Grúzia és Szinope is csatlakozott (1460–1461); Európában ekkor támadta meg a törököket Havasalföld és Vlad Tepeș – a híres Dracula – szétverte a török seregeket az Al-Dunánál (1461–1462 telén). Az 1461. évi hadjárat azzal végződött, hogy a Fekete-tenger déli partját az oszmán birodalomhoz csatolták; a következő évben a második hadjárat eredményeként a szultán, II. Mehmet visszaállította a török pozíciókat az Al-Dunánál is.

Kaffa elveszítette Amasztriszt (Amastris) és beláthatta, hogy a török

kök ki fogják terjeszteni az érdekeiket a Fekete-tenger északi partvidékére is; így 1462-ben a lengyelek védelmét kérték és továbbá azt, hogy Moldvát foglalják bele a lengyel–török békébe.

A következő szakaszban a törökök tovább hódítottak a Fekete-tenger partvidékén és kitört a török–velencei háború (1463–1479), amellyel a történészek kellőképpen sajnos még nem foglalkoztak, pedig döntő jelentőségű volt Dél-Kelet-Európa történetében.² Ennek a szakasznak a fő jellegét az égei-tengeri hegemoniáért és a Fekete-tenger felmentéséért folytatott harc adja. Velence számára rendkívül jelentőssé vált a harc, miután 1470-ben elvesztette Negroponté-t és ugyanakkor Uzun Hasszánnak sikerült II. Mehmetet rendkívül nehéz helyzetbe hozni. Ekkor a szultánnak az egész erejét összpontosítani kellett a türkmén állam elleni harcra. Ekkor Velence azt hitte, hogy menthetetlenül kezébe került a török Porta és végső harcra készült. Miután azonban visszavette Negropontét és Morea szétvált Leszbosztól, a Szt. Márk Köztársaság uralma alá hajthatta az Égei-tengert és biztosította, hogy hajói áthaladhassanak a szorosokon: „e consequentemente fusse in liberta nostra passar suxo per el stretto et intrar in Mar Mazor a venir a Trapezonda et altri luoghi de esso (biztosítva volt a jogunk, hogy áthaladjunk a szorosokon és bejuthattunk az Azovi tengerre és járhattunk Trapezuntba és más hasonló helyekre)”.³ Miután a velencei szenátus követelesei a következőkben a Fekete-tenger északi partvidéke is belesodródott a török–velencei háborúba, Kaffa és Moldva a török hódítás áldozata lett.

Mielőtt azokat az eseményeket mutatnánk be, amelyek Kaffát és Moldvát belekényszerítették ebbe a harcba, ejtsünk pár szót a korábbi összeköttetéseikről.

A moldvai–genovai kapcsolatok legdinamikusabb korszaka a XIV. század második fele volt, amikor kialakult az a két szárazföldi út, amely közül az egyik a Fekete-tengerhez, a másik pedig az Al-Dunához vezetett. Az egyik út függőleges irányban haladt a Moldván, Maurocastrum-ot kötötte össze Lengyelországgal és Lembergen keresztül Közép-Európával és a Balti-tengerrel. Nem szükséges foglalkozni e helyen most ennek az útnak a történelmi jelentőségével, mert már ezt – I. Nistor, N. Iorga, P. P. Panaitescu, M. Małowist és J. Heers – megtette,⁴ most annak az útnak a XIV. század végi virágkorát vizsgáljuk meg, amelyet „via tartarica-nak” neveznek és Tanát és Kaffát kötötte össze Lengyelországon és a tatárok által lakott orosz területeken keresztül Lemberggel. Ez az út, amely több, mint fél évszázadig Közép-Európa és Nyugat-Európa egy részét kötötte össze a Fekete-

tengerrel – Kaffával és Tanával – a XIV. század végétől Moldván haladt át; azoknak az eseményeknek a következményeként jött létre, amelyek a század utolsó évtizedeiben Kelet-Európa politikai térképét átrajzolták. Ezen változások között a legfontosabb a lengyel–litván unió létrejötte volt (1386). A lengyel–litván törekvések, hogy kijussanak a Fekete-tengerre, súlyos problémákat okoztak Kelet-Európában. Moldva a lengyel–litván törekvésekhez csatlakozott, így sikerült elúzni területeiről a tatár maradványokat és sikeresen ellenállhatott Magyarország támadásainak.⁵ A genovaiak a Krímben tovább folytatták a tatárok elleni háborút, akik nem voltak hajlandók elismerni a genovaiak jogait a krími tengerpart ellenőrzésére. Nem csoda az a tény, hogy Kaffa és Moldva közötti első diplomáciai kapcsolatok ebben az időszakban alakultak ki és a genovai kolóniák missziói közvetlen kapcsolatban álltak a tatárok elleni harccal („ex occasione guerre de Sorcat”) mint ahogyan az 1386. évi kaffai „Massaria” jelentésből is tudjuk.⁶ Nincs lehetőségünk, hogy ennek a misszióknak a tartalmát közelebbről ismerjük, de az tény, hogy nem volt egyedülálló és bizonyos az is, hogy az érdeklődés nemcsak hadi és politikai irányú volt. A genovaiak és a tatárok között dúló harc akadályozta a „via tartarica” forgalmát; az út irányának a megváltoztatására – amelynek jó része ekkor már az ellenség kezén volt – akkor nyílt lehetőség, amikor a Duna és a Denyeszter torkolatánál olyan események zajlottak le, amelyek a genovaiaknak kedveztek. Ebben az időszakban zajlott le a lengyel–litván unió megteremtése, amelyhez Moldva is hozzákapcsolódott és amellyel ugyanakkor a moldvaiak közvetítésével a genovaiak is kontaktusba léptek. Így a „moldvai út” a „tatár út” kárára kezdi meg „kariertjét”.

Az Arany Horda szétzúzásából hasznot húzó erőknek lehetősége nyílt arra, hogy a tatár út helyett ezt az új utat vegyék használatba. A moldvai fejedelemség a Maurocastrum-ból Lembergbe vivő útnak vámszedője és Lengyelországgal együtt védője is volt. Amíg a moldvaiak a szárazföldi kereskedés biztonságával foglalkoztak, addig a genovaiak Maurocastrum és Kaffa és a többi kereskedelmi központ között biztosították a kereskedést. Az új politikai helyzet egy újabb gazdasági ténnyel bonyolódott. A kereskedelem áthelyeződése a tatár útról a moldvai útra nem volt sem teljes, sem végleges; csak egy megnyilvánulása volt a kereskedelmi utak konkurrenciájának, amely a kora középkor történetéhez általában, de a Fekete-tenger történetéhez viszont különösen hozzátartozott. Ez a tény arra készítet bennünket, hogy egy másik Közép-Európából induló, Magyarországon, Erdélyen és Havasföldön áthaladó és az Al-Dunához vezető szárazföldi útra is felhív-

juk a figyelmet, amely út a Fekete-tenger felé irányuló magyar expanziót is vezette.⁷

Ezen út fejlődése Magyarország és Genova együttműködéséből származott, abból, hogy mind a ketten harcban álltak Velencével. Az együttműködésnek első adatai 1352-ből maradtak fenn és szoros kapcsolatban álltak a Velence elleni háborúkkal.⁸ Anjou Lajos már 1358-ban birtokolt egy folyosót az Al-Dunához,⁹ amelyen keresztül kapcsolatot létesített a genovaiakkal, akik ekkor támadták meg a velenceieket Licostomonál (Kilia). A keleti árukat, amelyeket Távol-Keletről hoztak Kaffába, a genovaiak segítségével szállították tovább a Dunán; a román területeken is áthaladó ún. második szárazföldi út ezekkel a feltételekkel kezdte a létezését.¹⁰

Anjou Lajos halálával (1382) és uralmának a hanyatlásával a dunai kereskedelem virágzása megállt. Magyarország és az Arany Horda erejének a hanyatlásával létrejött új lehetőséget adott Moldvának, hogy Lengyelország segítségével tért nyerjen az Al-Dunánál. A XIV. század utolsó évtizedében Moldva ezen a területen átvette Magyarország és Havasalföld korábbi szerepét, de a dunai út továbbra is fennmaradt.

Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt a magyar–velencei konfliktusok következtében; főleg 1411 után, amikor a velenceiek restaurálták erejüket Dalmáciában; a Duna torkolatvidéke újból jelentőssé vált a magyar politikában.¹¹ A Genovával való együttműködés azáltal, hogy közvetlen kapcsolat volt az Al-Duna és Magyarország között, kiküszöbölte a velencei árukat a közép-európai piacokról, ahol a keleti és levantei áruk kereslete szükségessé vált, hogy újból használatba vegyék Anjou Lajos útját a tengerhez. Zsigmond rögeszméjévé vált, hogy a keleti kereskedelem útja a Duna völgyét szelje át, s nem lepődünk meg azon, hogy Kilia problémájára a király többször visszatért levelezésében.¹² Az 1412-es év első hónapjában Zsigmond találkozott a kaffai genovaiakkal és tudatta velük, hogy a tatárok segítségével föltámasztja a régi „mongol út”-at, amely Kínából indulván Kaffába, Kilián és a Dunán keresztül pedig Magyarországra és Németországba vezetett „prout in diebus antiquis fuisse asseritur”. Ugyanebben az évben a király azt javasolta a lengyeleknek, hogy mondjanak le a Moldva fölötti hűbér jogokról, amely a magyarok számára biztosította volna Kilia birtoklását.¹³ 1418-ban a király két keresztény lovagot bízott meg azzal, hogy szerezze meg a Genovával való együttműködést és biztosítsa a kereskedelmet Kaffából és Perából Kilián keresztül Magyarországra és Németországba.¹⁴ 1429-ben, miután Havasalföld segítségével Kiliát már egy ideje az ellenőrzése alatt tartotta, a luck-i találkozáson megpróbálta rendezni a kapcsolatait

Lengyelországgal és főleg Litvániával (Vitolddal).¹⁵ Nem tudjuk aprólékosan rekonstruálni most azt, hogy Zsigmond dunai politikája hogyan hatott a moldvai–genovai kapcsolatokra.

A magyar király dunai terve lengyel és moldvai ellenállással találkozott, pontosabban következetesek maradtak abban, hogy Magyarországot kiszorítsák az Al-Dunáról és korlátozzák a Havasalföldön át a tengerre vezető út forgalmát. Moldva és Lengyelország a saját útjának az érdekeit védte. Kilia ellenőrzéséért folytatott harc mintapéldája volt ennek a kereskedelmi versengésnek, amely az Al-Dunán áthaladó nemzetközi kereskedelmi út megszerzéséért zajlott le. A moldvai út és a dunai út versengésében, Moldva és Lengyelország, Havasalföld és Magyarország és a Zsigmondot támogató genovaiak álltak egymással szemben. 1422-ben Zsigmond a litván hercegnek panaszkodott, hogy a Moldvai vajda, Sándor (Alexandru cel Bun) megállított 12 Dunán felfelé haladó hajót és arra kényszerítette a hajósokat, hogy Maurocastro (Akkerman, Cetașea-Albă, Dnyesztrovszkij-Belgorod) felé induljanak.¹⁶ Ez az incidens bizonyítja ennek a kereskedelemnek a fontosságát és jelzi azoknak a politikai versengéseknek az irányát is, amelyek az Al-Dunánál Zsigmond uralkodása alatt lezajlottak. A király azt hangoztatta, hogy a vojvoda megszegte a dunai kereskedelem törvényeit (et naves iuxta consuetudinem hactenus introductam ire permittat).¹⁷ A kontinentális utak közötti versengést jelöli az a tény, hogy a cseh és lengyel kereskedők Zsigmond halála után azt kérték, hogy a Kilia–Kaffa utat csak ők használhassák. Véleményünk szerint erre azért került sor, hogy a keleti áruk közvetítésében Lengyelországban és Csehországban megszabaduljanak a németektől.¹⁸ Ez a Közép-Európába vezető út, a moldvai és lengyel érdekekkel szemben a magyar és genovai együttműködésnek a gyümölcse volt, amely a XV. században természetesen a genovai–moldvai viszály fő kompetense lett.

Moldva nyíltan kifejezésre juttatta Genova fekete-tengeri szerepével való elégedetlenségét. 1435-ben a Maurocastrumban megrendezett találkozón a fejedelemség segítséget kért Velencétől. A velencei szenátus úgy döntött, hogy a város hajói ezután jární fognak a „Viagium Romaniae”-ba és egy alkonzult fognak oda kinevezni.¹⁹

Moldva kezdeményezései csak részei voltak a genovai hegemoniával szembeni ellenállásnak. Ezen törekvések kiindulópontja a Theodoro Mangup fejedelemségben a cembalo-i görög lakosság felkelése volt. A felkelést a krími tatárok is támogatták és a velenceiek a bizánciakat is megnyerték, hogy a város mellé álljanak.²⁰ Moldva is ezen mozgalom mellé állt, de kifejtette

azon kívánságát is, hogy továbbra is találják meg annak a módját, hogy a genovaiak Maurocastrumba járhassanak. Pár évvel később – úgy tűnik –, hogy Genova az érdekeit újból Maurocastrumba helyezte.

1448-ban a doge és az „Officium Provisionis Romanie” úgy döntött, hogy nagy jutalmat adjanak Antonius de Francis Jula-nak „azokért a dolgokért, amelyeket Antonius maga Maurocastrum dolgában tett” (pro benegestis ipsius Antonii in partibus Moncastri).²¹ Úgy tűnhet, hogy a genovaiak és a moldvaiak megegyeztek egymással. Azok a megtorlások, amelyeket 1444–1453 között a genovai hatóságok indítottak Moldva ellen, a genovai birtokok meglétét bizonyítják.²² Magyarország 1448-ban újból elfoglalta Kiliát és helyőrséget helyezett a városba, amely ott maradt 1465-ig.²³ Konstantinápoly elfoglalása lehetőséget adott Moldvának, hogy szembe szálljon a genovaiakkal, miközben a fekete-tengeri helyzet egyre kiritikusabbá vált. 1454–55 között Maurocastrum lakói azáltal, hogy elfoglalták a Dnyeper torkolatánál levő Lerici kastélyt, nemcsak a Senarege testvéreknek ártottak, akik a kastélyt birtokolták, hanem magának Kaffának is.²⁴ A Senarege testvérek 1484-ig változatlanul szem előtt tartották a lerici-i kastély visszaszerzését. Moldva 1462-ben megkísérelte, hogy visszafoglalja Kiliát,²⁵ ami a kaffaiaknak sem nyerte meg a tetszését. A dolog újbóli – ezúttal sikeres – kimenetele súlyos viszályt okozott a moldvai–genovai kapcsolatokban. Ezek a problémák szembe állították Moldvát Kaffával és rákényszerítették a genovaiakat, hogy a krími tatárok támadásait Moldva felé tereljék, de közben a vojvoda is intézkedett, hogy szembeszálljon a genovaiakkal.²⁶ A dunai út, amelyen Kilia volt a kulcs, elmérgesítette a moldvai–genovai viszonyt a Fekete-tengeren.

Nem kellett azonban más, mint az, hogy II. Mehmet elfoglalja Kaffát; s ezek az ellenségeskedések megszűntek. Ezek az új viszonyok összefüggték a moldvai vajda azon terveivel, hogy a török ellen indul; azonban elfelejtette előbb teljesen rendezni a viszonyát Magyarországgal és Genovával.

1474 szeptemberében a kaffai konzul értesítette a Saint Giorgio bankot, hogy a Moldvával való kereskedés előnyös és újból szabadon szállíthatnak árukat az országon keresztül.²⁷ Sajnos ezek a kísérletek, hogy Kaffa és Moldva kibéküljön, csak annyiban voltak eredményesek, amennyiben a szultán megengedte.

Az országa és a Fekete-tenger felett kiteljesedő török veszély miatt Nagy István vajda (Stefan cel Mare, 1457–1504), akinek a török ellenes hősi harcai miatt nagyá tették a nevét a kortársak, bekapcsolódott Velence és Uzun Hasszán oldalán a török ellenes háborúba. 1473 végén, miután

megölte a török barát havasalföldi herceget, az Al-Dunánál kiújultak a harcok. A szultán, miután befejezte a Velence elleni háborút, a ruméliai sereget Moldva ellen küldte. A vaslui-i győzelem megmutatta egész Európában a moldvaiak hadi erejét, s hogy a harc az Al-Dunánál és a Fekete-tengeren tovább fog folytatódni.

A török vereség után Nagy István vajda arra törekedett, hogy Kaffát is bevonja a török ellenes szövetségbe.²⁸ De a felhívásai hatás nélkül maradtak, mert Kaffa távol tartotta magát attól, hogy bármivel is provokálja a szultánt; mindezek ellenére sikerült azonban a török befolyást a Krímben gyöngíteni, mert a török barát Theodoro–Mangup eltávolítása után, helyére a török ellenes politikát folytató testvérét tették.²⁹ Így a kaffaiak azt remélték, hogy befolyásolhatják a krími kánságon belül folyt hatalmi harcot.

A Fekete-tenger északi partvidékéért folytatott harc erősödése kihatót a krími kánság belső életére; a kaganátus belső egysége megingott. Két egymással szemben álló csoport alakult ki: az egyiket Mengli Giray vezette, aki mindenképpen együttműködött Lengyelországgal és Kaffával; a másik csoport vezetője Eminek volt, aki a törökök felé hajlott.³⁰

Kaffa minden óvatossága ellenére rá lett kényszerítve arra, hogy egy ellenséges erő ellenőrzése alá kerüljön. A kaffaiak a török barát Emineket teljesen meg akarták semmisíteni, ez lehetőséget adott Mengli–Giráynak, hogy embereivel együtt a kaffaiak védelmét kérje.³¹ A genovaiak lengyel királyhoz intézett segítség kérései megválaszolatlanul maradtak. A lengyel király nem nyújtott segítséget a krími vazalusának. A helyzet Kaffában akkor kezdett súlyossá válni, amikor 1474-ben a török ostrom alatt a városon belüli „nem latin” lakosság felkelt a latinok ellen: „... az ötödik napon miután a görögök és az örmények, ezen helynek a lakói felkeltek a latinok ellen, akik náluk kevesebben voltak, azt követelték, hogy beszélhessenek a város vezetőivel, mert ha nem, akkor megölik a kaffai latinokat.”³² Ezután a helyzet a genovaiak számára reménytelenné vált és így Kaffa az oszmánok előtt kapitulált. A szultán nem maradt háládatlan, a görögöket és az örményeket kiváltságokkal jutalmazta.

Ezután a Fekete-tenger északi partvidékén csak a két moldvai vár (Kilia és Maurocastrum) maradt meg, ahol a velenceiek és a genovaiak még uralkodhattak. A szultán a következő évben (1476) hadjáratot vezetett Moldva ellen, amelyben a tatárok is segítettek. Velencében nagy érdeklődéssel követték a Fekete-tengeri eseményeket. A török–tatár szövetségnek a veszélyét megértették Kaffa elestének a másnapján: „Kaffa elfoglalása a legfontosabb bizonyítéka a török–tatár szövetségnek”, mondta a milánói

hercegnek egy informátor.³³ Ezután 1476-ban Moldva egy új szövetséget próbált létrehozni. A szultán megdöbbenésére az ország nem térdepelt le a kettős (török–tatár) szövetség előtt. A krími tatárok az Arany Horda területein keresztül ostromolták Moldvát, de nem tudtak nagy eredményeket elérni. Moldva erősen ellenállt és az országra törő ellenség nem egyszer magyar hátvéd csapatokkal találta szemben magát. II. Mehmet is visszavonult az 1476. évi hadjáratától anélkül, hogy célját elérte volna.

István vajda megértette, hogy milyen lényeges változást hozott Kaffa eleste. Megpróbálta megmenteni és megvédeni a moldvai pozíciókat az Al-Dunánál és a Fekete-tengeren. Hogy a törököt kiűzzék Kaffából és környékéről, István vajda azt javasolta, hogy „én azt mondom, hogy minden erővel tartuk meg a kezünkben lévő erődöket, mert így a törökök elveszíthetik Kaffát és az egész Krímet”.³⁴ Velence erejéből kifogyva 1479-ben békét kötött a szultánnal. A moldvai vajda nem követte Velencét és továbbra sem mondott le a két jelentős tengerparti váráról (t. i. Kilia és Maurocastrum).

Legutoljára Moldva és Genova érdekei találkoztak abban, hogy megváltoztassák a helyzetet, amely a török hódítás következtében a Fekete-tengeren létrejött. Előnyös lehetőség akkor kínálkozott, amikor Európában az Otranto visszafoglalására keresztes hadjáratra készülődtek, másodszor pedig, amikor II. Mehmet meghalt és ennek következtében a szultán ellen mind belülről, mind külső hatalmaktól nagy támadás készülődött.³⁵ Természetesen nem veszítették szem elől a Fekete-tenger és az Al-Duna vidékét. Moldva újból megtámadta a törököket a Dunánál, miközben a genovaiak kihasználva az új helyzet okozta lehetőségeket, megpróbálták visszaszerezni az elvesztett tengeri pozícióikat. Diplomáciai lépéseket tettek a krími tatárok felé, akik már belenyugodtak abba, hogy nem birtokolják többé Kaffát, és úgy tűnt, hogy beleegyeznének egy genovai restaurációba; ugyanúgy diplomáciai lépéseket tettek a lengyel király felé is, akit megkértek, hogy kapcsolódjon be a török ellenes mozgalomba.³⁶ A genovai ágensek nem veszítették szem elől a moldvai eseményeket sem, közölték Genovával. „Stephanus vayvoda facit maximum exerdium” (1481 szept.)³⁷

A tervezett fekete-tengeri genovai akcióból 1481-ben nem lett semmi. De a genovaiak három év után sem veszítették el azt a hitet, hogy újból kereskedni fognak a tatárokkal és a lengyelekkel.³⁸ Ilyen helyzetben a Porta úgy döntött (annak ellenére, hogy II. Bajezid békeszerető volt), hogy meggyorsítja Kilia és Maurocastrum elfoglalását. Kaffa esete ismétlődött meg kis eltérésekkel. 1484 júliusában a török flotta az Al-Dunához hajózott, miközben a szultán által vezényelt szárazföldi hadak Kilia előtt táboroztak.

A tatárok teljesítették küldetésüket: megérkeztek nagy számban és körülvették a két várat, hogy megakadályozzák a külső segítséget. Lengyelország hűséges maradt régi politikájához; nem lépett közbe s a két vár megadta magát. Az egyik pár napi ostrom után, a második pedig ellenállás nélkül.³⁹ Kilenc év után a genovai Kaffa és a tengeri Moldva ugyanazon kezekbe kerültek.

JEGYZETEK

1. Brătianu, G. I.: La mer Noire. Des origines a la conquête ottomane, München, 1969. 314–328. pp. Papacostea, Ș.: Vorherrschaft des Osmanischen Reiches im Schwarz-meergebiet (1453–1484), kéziratban.
2. Babinger, F.: Maometto il Conquistatore e il suo tempo, h. n. 1957, 335–547. pp. Lopez, R. S.: Il principio della guerra veneto-turca nel 1463, *Archivo veneto*, 64, 1934, 45–131. pp.
3. Cornet, E.: La guerre dei Veneti nell'Asia 1470–1474, Venezia, 1856, 80. p.
4. Nistor, I.: Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts, Czernowitz, 1912, 7–23. pp. Iorga, N.: Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age, Paris, 1924, 87–110. pp. Panaitescu, P. P.: La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Age. *Revista istorică română* III, 1933, 172–193. pp. Małowist, M.: Kaffa kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475, Warszawa, 1947, 59–64. pp. Heers, I.: Gènes au XVe siècle. *Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961, 383–384. pp.
5. 1387-ben I. Péter vajda elismerte a lengyel királyok hűbérjogát Moldva felett.
6. Musso, Giangiacomo: Note d'archivio sulla „Massaria” di Caffa, Genova, 1968, 22 és 27. p. Papacostea, Ș.: Aux débuts de l'État moldave considérations en marge d'une nouvelle source, *Revue Roumaine d' Histoire*, XII, 1973, 1, 141–142. pp.
7. Iorga, Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen Age, 95–104. pp.
8. Balard, M.: A propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria a Constantinople (1351–1352), *Travaux et memoires* IV, 1970, 448–449. pp. Hóman, B.: Gli Angioini di Napoli in Ungheria, Roma, 1938, 172–173. pp.
9. Először Anjou Lajos adta azt a jogot a brassóiaknak, hogy szabadon járhatnak és kereskedhetnek a Dunáig.
Zimmermann, Fr. – Werner, C. – Müller, G.: *Ukrundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1897, 152–153. pp.
10. *Diplomatarium veneto-levantinum*, II, Venezia, 1889, 58–59. pp.
11. Heimpel, H.: Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, XXIII, 1930, 145–156. pp. Brătianu, G. I.: *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, 120–121. pp. Stromer von Reichenach, W.: *König Siegmunds Gesandte in den Orient*, *Festschrift für Hermann Heimpel*, II, Göttingen, 1972, 591–609. pp.
12. Heimpel, *Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds*, 155. p.

13. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor 1346–1450, I, 2, București, 1890, 484. p.
14. Regesta Imperii, XI: Die Urkunden Kaiser Sigmunds 1410–1437, I, ed. W. Altmann, Innsbruck, 1896, 203. p. n° 2857.
15. W. Stromer von Reichenach, König Siegmunds Gesandte in den Orient, 597. pp. Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae (1376–1430), ed. A. Prochaska, Cracovie, 1882, 823, 835–836. pp. (Monumenta Medii Aevi res gestas Poloniae illustrantia, VI.)
16. „Praeterea venerunt nobis huc scripta qualiter woyewoda Moldwanus certa obstacula posuerit ad Danubium ubi mare intrat et inibi fustes fixerat, sic quod naves ascendere non possunt Danubium, immo nuper duodecim naves illos fustes in ascensu attingentes coacte sunt retrocedere ac portuum suum Albe una submersa intrare...”; Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae (1376–1430), ed. A. Prochaska, 860. p.
17. u. o.
18. W. Stromer von Reichenach, König Siegmunds Gesandte in den Orient, 608. p.
19. Papacostea, Ș.: Venise et la Pays Roumains au Moyen Age, Venezia e il Levante fino al secolo XV, Firenze, 1973, 601–602. pp.
20. Brătianu, G. I.: La mer Noire des origines á la conquête ottomane, 306–307. pp.
21. Bănescu, N.: Vechile legături ale țarilor noastre cu genevezii, Închinare lui Nicolae Iorga, Cluj, 1931, 35. p.
22. Iorga, N.: Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III. București, 1897, 16–21, 27–30, 31. pp.
23. Papacostea, Ș.: La Moldavie Etat tributaire de l'Empire ottoman au XVe siècle: le cadre international des rapports établis en 1455–1456, Revue Roumaine d'Histoire, XIII, 1974, 3, 453. p.
24. Vigna, A.: Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la Signoria di S. Giorgio (MCCCLIII–MCCCLXXV) vol. I. Genova, 1868, 307–309, 343. pp. Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III, 32–36. pp.
25. Vigna, Codice diplomatico..., III, 468–470. pp.
26. Iorga, Acte și fragmente..., III, 42–45. pp. Vigna, Codice diplomatico..., II, 724–725, 731, 867–868, 885. pp. Musso, G. G.: Nuove ricerche d'archivio su Genova e l'Europa centro-orientale nell'ultimo medio evo, Rivista Storica Italiana, 83, 1971, 1, 135. p.
27. „Cum domino Stephano Vaivoda opperamus firmare pacem cum eo ita et taliter quod per totum suum territorium omnes nostri secure possint trafficare et speramus ab eo avere satisfacionem damnorum nostrorum...” írta a kaffai genovai korzului Antoniotto de Gabella; Iorga, Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, III, 51–52. pp.
28. Vigna, Codice diplomatico..., III, 194–195. pp.
29. Vasiliev, A. A.: The Goths in the Crimea, Cambridge, Massachusetts, 1936, 244. pp. Vasiliu, Y.: Sur la Seigneurie de „Teodoro” en Crimée au XVe siècle á l'occasion d'un nouveau document, Mélanges de l'Ecole roumaine en France, IX, 1929, 333. p.
30. Małowist, Kaffa kolonia genueńska na Krymie i problem wshodni w latach 1453–1475, 312–327. pp. Inalcik, H.: Yeni vesikalara göre Kirim Hantığının Osmanlı tabiligine girmesi ve ahidname meselesi, Belleten, VIII, 1944, 204–206. pp.

31. Vigna, Codice diplomatico ..., III, 236–237. pp.
32. u. o.
33. Monumenta Hungariae Historica, Acta extera, V, Budapest, 1877, 271. p.
34. Bogdan, I.: Documentele lui Ștefan cel Mare, II, București, 1913, 346. p.
35. Papacostea, Ș.: Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanisches Reiches im Schwarzmeergebiet (1453–1484) kéziratban.
36. Sanguinetti, A. – Bertolotto, G.: Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'Impero bizantino, Atti della Società Ligure di Storia Patria, 28, 1898, 569–578. pp. Acta et diplomata graeca res graecas italasque illustrantia, III, ed. Fr. Miklosich et J. Müller, Vindobonae, 1865, 287–288. pp. Grasso, G.: Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco, Giornale Ligustico, 6, 1879, 366–367, 409–414, 419, 482. pp.
37. Grasso, G.: Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco, 484. p.
38. Wincentego de Dominico listy o Polsce pisane do Senatu genueńskiego r. 1483–1484, Biblioteka Ossolińskich, Poczet nowy, II, Lwow, 1863, 338–344. pp. Musso, G. G.: Le ultime speranze dei Genovesi per il Levante: ricerche d'archivio, La Liguria e l'Oltremare tra Medioevo ed età moderna, Studi e ricerche d'archivio, Genova, 1974, 3–39. pp. (Publicazioni dell' Instituto di scienze storiche. Università di Genova, I.)
39. Kilia és Maurocastrum török hódításáról, Iorga, N.: Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe, București, 1899, 155–164. pp. Beldiceanu, N.: La conquête des cites marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II, Südost-Forschungen, 23, 1964, 36–90. pp. u. ő. La campagne ottomane de 1484, Revue des études roumaines, 5–6, 1960, 67–77. pp.

Caffa et la Moldavie face a l'expansion ottomane în: Colocviul romano-italian. „Genovezii la Marea Neagră în secole XIII – XIV.”, ed. Ștefan Pascu, București, 1977, 138–155. pp.